

Uvodna reč urednika tematskog broja

Guest editors' introduction

Koncept istraživanja „životnog toka“ možemo shvatiti dvostruko. U širem smislu, životni tok je predmet laičkog interesovanja, tj. postoji svojevrсна antropološka tendencija da se tok individualnog života razume, mapira, sekvencionira i normira, da se refleksivno poima i usmerava. U užem smislu, to je pokušaj da se razume temporalnost individualnog, bio-psiho-društvenog života iz ugla sociološke, psihološke, antropološke ili biološko-evolucionarne perspektive.

Domen praćenja životnog toka interesuje podjednako prirodne i društvene nauke, iako se koriste različita terminologija, paradigme i metode: životna istorija (*life history theory*) u evolucionoj biologiji, psihosocijalni celoživotni razvoj u psihologiji (*lifespan psychology*), a antropologija istražuje obrede prelaza između životnih faza i uloga. Mogu se pronaći neke paralele između veoma udaljenih disciplina. Na primer, u evolucionoj biologiji cilj je da se razume kako se koriste resursi tokom individualnog životnog ciklusa u domenima rasta, održavanja ili reprodukcije (Stulp i Sear 2019). U sociološkoj perspektivi životnog toka takođe govorimo o resursima, ali misleći na obrazovanje ili socijalni kapital, dok se evolucionarna „reprodukcija“ posmatra kroz istraživanje „tranzicije u roditeljstvo“.

U užem smislu, istraživanje životnog toka u društvenim naukama vezujemo za „paradigmu životnog toka“, koja se

utemeljila sedamdesetih godina 20. veka kao multidisciplinarna paradigma. Još 1964. godine iskristalisao se pojam „životni tok“ (*life course*), koji „obuhvata antropološko, sociološko i psihološko shvatanje starenja, posebno kako se pojedinac koji sazreva sa godinama kreće kroz očekivane sekvence društvenih uloga“ (Giele i Elder 1998: 16). Paradigma životnog toka nije samo nastavak tadašnjih istraživanja. Ona sveobuhvatno menja pogled na društvene fenomene, ističući „da se svaka tačka života mora posmatrati dinamično kao posledica prošlih iskustava i budućih očekivanja, kao integracija individualnih motiva i spoljnih ograničenja“ (Giele i Elder 1998: 19).

Istraživanja životnog toka oslanjaju se na longitudinalne nacрте i napredne statističke tehnike, na prospektivne i retrospektivne studije. Cilj je da se razluče tri grupe efekata: biološke promene (starosna dob), efekti socijalizacije i iskustva (događaji), i kulturna i institucionalna promena (istorijski efekti) (Giele i Elder 1998). U temporalnoj ravni odvija se „sinhronizacija individualnog vremena, porodičnog vremena, društvenog vremena i istorijskog vremena“ (Dewilde 2003: 117). Razlika u odnosu na kros-sekcionalna istraživanja opisana je vizuelnim poređenjem: umesto da pravi intermitentne „snimke“ stanja, pristup životnog toka pokušava da „filmski“ posmatra život (Giele i Elder 1998). U paradigmi se razvija

terminologija koja dinamički zahvata „tranzicije“ između faza života, „prekretnice“ i „ključne događaje“ koji oblikuju „životne trajektorije“ (Ignjatović 2009).

Iako osnivači ove paradigme ističu da su se oslanjali na prethodne pravce, treba istaći jasnu razliku u odnosu na njih. Paradigma životnog toka odstupa od modela životnog ciklusa koji ima zadate faze koje se sukcesivno prolaze, kao recimo, u celoživotnoj razvojnoj psihologiji. Takođe, paradigma životnog toka samo delimično sledi tradiciju ranijih pristupa koji su uzimali u obzir starosno doba ili faze u statusnoj promeni neke društvene grupe. Pokazaćemo na primeru istraživanja siromaštva koje su razlike između paradigme životnog toka i prethodnih pristupa.

Pre paradigme životnog toka govorilo se o *životnom ciklusu* sa fazama koje su sledile određeni redosled. Primer takvog pristupa je Rauntrijski model koji pokazuje amplitude od siromaštva u detinjstvu, višeg statusa mlade odrasle osobe, pa zatim do faze kad deca napuste dom i nastupa siromaštvo. Međutim, takav model je istorijski omeđen na radničku klasu početkom 20. veka, pa je sa posleratnom državom blagostanja u zapadnim demokratijama izgubio analitičku vrednost (Dewilde 2003). Isto tako, praćenje *životnog ciklusa porodice* nije bilo zadovoljavajuće rešenje za razumevanje promena u stratifikaciji, posebno za razumevanje fenomena siromaštva. U ovom modelu se posmatraju ključne porodične faze, npr. period sa malom decom, faza „napuštenog gnezda“ i sl. Takav model obično implicira neki model porodice, kao što je heteronormativna porodica sa dva člana koji su zaposleni. Sa promenom porodične strukture, broja članova, dužine vremena koje provode u nekoj fazi itd. pokazalo se da nije dovoljno posmatrati samo porodične faze, kao ni navedene definisane faze životnog

ciklusa. Uprkos nedostacima, pomenuti modeli još uvek se koriste, posebno u primenjenim istraživanjima i intervencijama u javnoj politici (na primer, kaže se da „deca imaju rizik od siromaštva“, čime se faza životnog ciklusa stavlja u fokus).

Paradigma životnog toka je pokušala da integriše korisne elemente pomenutih pristupa, dodajući nove dimenzije. Osnovni principi paradigme životnog toka definisani su kao svojevrsni metodološki „manifest“, pa ih ovde navodimo. Prvo, treba uzeti u obzir istorijsko vreme i mesto, koji povezuju makro i mikro nivoe opšteg i specifičnog, tj. individualni životi moraju biti dvostruko kontekstualizovani. Drugo, treba posmatrati „povezane živote“ (*linked lives*), što znači da se gledaju promene kod značajnih osoba sa kojima pojedinac gradi društvene odnose u najbližem okruženju. Treće, objašnjenje mora uzeti u obzir aktera, tj. agensnost (*human agency*) podrazumeva da su pojedinci usmereni ka ostvarenju ciljeva tokom života i da ne deluju samo reaktivno pod dejstvom struktura i faktora. Četvrto, temporalna orijentacija (*timing* ili tempiranje) podrazumeva „stratešku adaptaciju“ pojedinaca (ili porodica) prema spoljašnjim događajima, mogućnostima i preprekama (Elder i Giele 2009).

U navedenim principima vidimo neke nedostatke paradigme. Najpre, ona se velikim delom oslanja na strukturalno-funkcionalističke pozicije, pa Giele sledi Parsonsa u pomenutoj četvorodelnoj šemi, čak koristeći terminologiju iz Parsonsove AGIL sheme (Giele i Elder 1998). Ipak, osnivači su vremenom menjali metodološke smernice. Iako je kvantitativni pristup dominirao prethodnih decenija, sve više se ističe komplementarnost sa kvalitativnim metodama (Elder i Giele 2009). Tako se može reći da se klatno danas pomera ka istorijskim korenima, pa se sve više zagovara vraćanje „biografije“ u životni

tok, o čemu piše i jedna od autorki ovog tematskog broja (Smiljka Tomanović).

Čak i osnivači paradigme životnog toka vide kao svoje preteče tradiciju istraživanja „čikaške škole“ sociologije u prvoj polovini 20. veka, iako među njima postoje značajne razlike. Primarna svrha klasičnog biografskog metoda nije bila životni tok, već razumevanje neke društvene promene, kao što je prilagođavanje određenih grupa u novoj sredini u studiji „Poljski seljak u Evropi i Americi“ (Dewilde 2003). Ova tradicija je značajno doprinela fleksibilizaciji pristupa životnog toka u savremenim istraživanjima, ističući refleksivne momente i dinamičku perspektivu aktera na životnom putu. Društveni akter dobija drugačiju „boju“ kvalitativnom metodologijom, na kojoj se biografski pristup uglavnom zasniva. Važna odlika biografski usmerenih istraživanja danas jeste to što se odbacuje mogućnost predikcije ili „objektivnog“ rekonstruisanja života. Takođe, kumulativnost koja se dobija primenom longitudinalnog praćenja životnih priča dobija drugačiji smisao nego u kvantitativnim studijama. Dozvoljeno je preispitivanje proživljenog i planiranog u svakoj tački posmatranja tokom životnog puta. Mogli bismo reći da ovakav pristup životnom toku (ili tačnije, životnom putu) ima odlike posebne paradigme.

Zašto je *perspektiva životnog toka* (u širem smislu, ne samo paradigma) značajna za demografiju? Najpre, istorijska demografija je bila jedan od izvora inspiracije za paradigmu životnog toka (Giele i Elder 1998). Razni izvori demografskih podataka (vitalna statistika, razni registri) često služe kao osnova za razrađivanje retrospektivnih istraživanja (Hogan i Spearin 2009). Uostalom, kako kaže Ulenberg, životni tok počinje i završava se demografskim događajima – rođenjem i smrću (Uhlenberg 2009).

Zatim, neke demografske promene možemo razumeti u potpunosti samo pomoću uvida koji dolaze iz istraživanja životnog toka. Tako je danas roditeljstvo, nekadašnji marker odraslog doba, promenjeno, odloženo pomoću reproduktivne tehnologije ili sasvim odbačeno kao validna opcija voljno bezdetnog životnog puta. Sveobuhvatni pristup podrazumeva da treba uzeti u obzir promene u životnom toku iz interdisciplinarnе perspektive, da bismo shvatili savremeno preispitivanje, odlaganje ili odbacivanje životnih šema.

Perspektiva životnog toka ukazuje na neke nedostatke demografskih istraživanja i da treba preispitati određene pojmove i pristupe. Starost (*age*) je jedan od važnih demografskih parametara, ali ona često dobija smisao metodološkog determinizma koji daje privid objašnjenja. U perspektivi životnog toka postavlja se pitanje granica kohorte i njenog istorijskog kontekstualizovanja. Generacije rođene početkom neke istorijski značajne decenije i krajem iste decenije mogu biti mnogo „udaljenije“ nego akteri u nekoj drugačijoj, manje trubulentnoj deceniji. Perspektiva životnog toka daje drugačiju „boju“ dimenziji starosnog doba, omogućava da se prevaziđe rigidnost kohorti i starosnog determinizma.

Perspektiva životnog toka olakšava da razumemo društveno konstruisanje starosnih normi, granica između generacija i starosnih grupa, dinamike promene ključnih događaja u ovim fazama. Na primer, nekada su porodične tranzicije u odraslom dobu (pre svega brak i rađanje) bile dosta ujednačene i vremenski omeđene. Iako fertilitet još uvek zavisi od prethodne životne istorije i bioloških ograničenja, individualne putanje sve više postaju fleksibilne zahvaljujući novim reproduktivnim tehnologijama. Drugi primer je obrazovna struktura stanovništva koja zavisi od obrazovnih

putanja pojedinaca, posebno od ključnih tačaka ulaska i izlaska u/iz obrazovnog procesa tokom života.

Terminologija životnog toka daje novu dimenziju demografskim fenomenima. Umesto „rađanja“ govorimo o „postajanju roditeljem“. „Rađanje“ je samo jedan indikator šireg društvenog i psihološkog fenomena koji ima razna značenja i modalitete kroz društvenu i ličnu istoriju. „Postati roditelj“ imalo je drugačiju vremensku, psihološku i društvenu dinamiku u kasnom socijalističkom periodu krajem osamdesetih godina 20. veka i u poznoj društvenoj tranziciji danas u Srbiji. Pri tome treba imati na umu da postajanje roditeljem nije „jednokratno i vremenski omeđeno događaj“, već deo dugotrajnog procesa koji ima svoje transformacije na identitetskom nivou. Ako se to ima u vidu, bolje ćemo razumeti „pad fertiliteta“ ili neke druge demografske procese.

Životni tok može da se posmatra kao struktura „pređenog puta“, i kao i svaka društvena struktura predstavlja okvir mogućnosti i ograničenja za individue. Prethodni životni događaji utiču na mogućnost ostvarenja sledećih, pa tako na primer rani brak i rano roditeljstvo mogu predstavljati ograničenje za nastavak školovanja i podrazumevaju rizičnije uključivanje na tržište rada. Time što određeni životni događaji stvaraju povoljne a drugi manje povoljne uslove za ostvarivanje određenih tranzicija, posebno se bave teorije kumulativnih prednosti i nedostataka (George i Ferraro 2016) i teorija kumulativnih nejednakosti (Ferraro, Shippee i Shafer 2009). Prva polazi od toga da oni koji su rođeni privilegovani tokom života ubrzano stižu prednosti zbog strukture životnih događaja koji stvaraju povoljne životne opcije, i obrnuto, oni koji su rođeni deprivilegovani suočavaju se sa izazovima zbog ograničavajućih

društvenih struktura i prethodnih životnih događaja. Druga teorija se fokusira posebno na nejednakosti, ističući da se određeni „zaostaci“ mogu sustići tokom života, ali da to zavisi od istorijskih, političkih, društvenih i ličnih karakteristika (Ferraro, Shippee i Shafer 2009).

Tematski broj „Životni tok i demografija“ ima cilj da pokaže relevantnost perspektive životnog toka za demografiju. Polazeći od shvatanja životnog toka u širem smislu, a ne isključivo kroz „paradigmu životnog toka“, želimo da pokažemo da postoje tačke koje povezuju Van Genepa i Eldera, čikaški biografski metod i kvantitativne metode, demografsko i bioetičko razumevanje životnog toka. Pokušaj interdisciplinarnе komunikacije predstavlja glavnu motivaciju urednika broja koji su sa saradnicima počeli pre dve decenije da istražuju neke aspekte životnog toka u Srbiji: Tomanović i Ignjatović 2006, 2010; Ignjatović 2009; Tomanović i dr. 2012; Tomanović 2012; Tomanović, Stanojević i Ljubičić 2016. U međuvremenu su nastavljena istraživanja i interesovanje za perspektivu životnog toka, o čemu će čitaoci moći da saznaju iz radova u ovom specijalnom broju.

Tematski broj je uključio radove iz različitih disciplina: sociologije, antropologije, psihologije, bioetike. Istraživanja se razlikuju po nacrtu (longitudinalna, kros-sekcionalna, etnografska), obimu (nacionalna i komparativna). Ako posmatramo temporalnu dimenziju, neki radovi se bave procesima dugog trajanja, prateći generacijske, istorijski omeđene promene vrednosti iz perspektive životnog toka (na primer, Z. Pavlović), dok su neki radovi usmereni na agensnost i refleksivnost individualnih biografija u odnosu na konjunkturane i disruptivne momente koji modeluju životni put u domenu obrazovanja, zaposlenja i porodičnih tranzicija (na primer, S. Tomanović).

Radovi u ovom broju istražuju specifične teme: prelaz iz obrazovanja u sferu rada, dekohabitaciju i tranziciju u odraslost, političku participaciju, vrednosti, socijalnu politiku i životno zadovoljstvo, dugovečnost kao aspekt životnog toka, preduzetničke intencije. Rad S. Tomanić bavi se obrazovno-radnom tranzicijom mladih iz radničke klase, dajući podjednako teorijski i empirijski doprinos na osnovu rezultata dvadesetogodišnjeg longitudinalnog kvalitativnog istraživanja. U radu o „produženoj“ i „proživljenoj“ mladosti, K. Mitrović povezuje svoje etnografsko istraživanje sa nasleđem antropoloških klasika (A. Van Genep, M. Mid), pružajući uvid u generacijske razlike u shvatanju mladosti i prelazu u odraslost. Rad V. Mitrovića posmatra životni tok iz biomedicinske perspektive, preispitujući bioetičke aspekte produženja života i dugovečnosti, u kontekstu promena društvenih uloga i funkcionisanja u fazi života pozne starosti. V. Mentus istražuje način na koji je odnos između godina starosti i subjektivnog blagostanja posredovan stepenom socijalnih transfera na nivou evropskih društava. K. Ognjenović analizira preduzetničke intencije mladih tokom studija na dva fakulteta u Srbiji, kao deo radnih i životnih putanja koje zavise od sklonosti mladih da preuzmu rizik. D. Stanojević i A. Gvozdanović analiziraju odnos političke participacije i životnih događaja mladih (završetak obrazovanja, zaposlenje, zasnivanje porodice) u evropskim zemljama u odnosu na stepen demokratičnosti zemlje.

Autori su u tematskom broju pokazali da je životni tok kompleksan i da se mora sagledati u celini, a ne segmentirano (antropolozi bi rekli „holistički“). Rezultati prikazanih istraživanja pokazuju da je potrebna komplementarnost pristupa i disciplina, na primer psihologije i sociologije (Settersten 2019), jer neki aspekti životne

dinamike zavise od psiholoških činilaca više nego od strukturnih ili identitetskih. Takođe, tranziciju u odraslost možemo dobro sagledati samo iz kombinovane antropološke i sociološke perspektive. Zbog toga neki klasični autori ostaju relevantni za razumevanje životnog toka danas. Tako je Van Genep aktuelan nakon sto godina sa svojom pojmovnom matricom, posebno konceptom liminalnosti u istraživanjima prelaza između životnih faza i statusa (Van Genep 2005).

Raznovrsnost radova u ovom broju pokazuje da će uvek biti značajnih razlika unutar disciplina i pristupa životnom toku. U tradiciji biografskog metoda naglašava se idiosinkratičnost individualnog životnog puta, životna priča koja se temelji na refleksivnosti i agensnosti, dok kvantitativni pristupi tragaju za obrascima na različitim nivoima agregacije, posmatrajući kumulativne efekte faktora koji usmeravaju životne trajektorije. Ipak, svi pristupi životnom toku teže da obuhvate dinamičnost, procesualnost, temporalnost, specifičnost, kontekstualnost i višeslojnost, imajući na umu da *životni tok* nije isto što i *tok života*, koji će uvek ostati neuhvatljiv i za najsavršenije metodološke instrumente i teorijske okvire.

Suzana Ignjatović¹

Dragan Stanojević²

¹ Centre for Sociological and Anthropological Research, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

² Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Belgrade, Serbia

Correspondence:

Suzana Ignjatović, Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

Email:

signjatovic@idn.org.rs

LITERATURA

- Dewilde, C. (2003). A life-course perspective on social exclusion and poverty. *The British Journal of Sociology*, 54(1), 109–128. <https://doi.org/10.1080/0007131032000045923>
- Elder, G., & Giele, J. (2009). Life Course Studies: An Evolving Field. In G. H. Elder, Jr. & J. Z. Giele (Eds.), *The Craft of Life Course Research* (pp. 1–24). New York, London: The Guilford Press.
- Ferraro, K. F., Shippee, T. P., & Schafer, M. H. (2009). Cumulative inequality theory for research on aging and the life course. In V. L. Bengtson, D. Gans, N. M. Putney & M. Silverstein (Eds.), *Handbook of theories of aging* (pp. 413–434). New York, NY: Springer.
- George L., & Ferraro, K. (2016). Aging and the Social Sciences: Progress and Prospects. In L. George & K. Ferraro (Eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences* (8th ed.) (pp. 3–22). Oxford: Elsevier.
- Giele, J. Z., & Elder, G. H., Jr. (1998). Life Course Research: Development of a Field. In J. Z. Giele & G. H. Elder (Eds.), *Methods of life course research: qualitative and quantitative approaches* (pp. 5–27). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hogan, D., & Spearin, C. (2009). Collecting and Interpreting Life Records. In G. H. Elder, Jr. & J. Z. Giele (Eds.), *The Craft of Life Course Research* (pp. 51–69). New York, London: The Guilford Press.
- Ignjatović, S. (2009). Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa posebnim osvrtom na slučaj Srbije. *Stanovništvo*, 47(1), 7–22. <https://doi.org/10.2298/STNV09010071>
- Settersten, R. (2019). 'It takes two to tango: The uneasy dance between life-course sociology and life-span psychology'. *Advances in Life Course Research*, 14, 74–81. <https://doi.org/10.1016/J.ALCR.2009.05.002>
- Stulp, G., & Sear, R. (2019). How might life history theory contribute to life course theory? *Advances in Life Course Research*, 41. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2019.04.011>
- Tomanović, S., & Ignjatović, S. (2006). The Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia. *Journal of Youth Studies*, 9(3), 269–285. <https://doi.org/10.1080/13676260600805648>
- Tomanović, S. (2012). Agency in the social biographies of young people in Belgrade. *Journal of Youth Studies*, 15(5), 605–620. <https://doi.org/10.1080/13676261.2012.663893>
- Tomanović, S., & Ignjatović, S. (2010). The Significance and Meaning of Family Transitions for Young People. The Case of Serbia in Comparative Perspective, *Annales-Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 20(1), 27–40.
- Tomanović, S., Stanojević, D., Jarić I., Mojić, D., Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M., & Živadinović, I. (2012). *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Tomanović, S., Stanojević, D., & Ljubičić, M. (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Uhlenberg, P. (2009). Mutual Attraction: Demography and Life-Course Analysis. *The Gerontologist*, 36(2), 226–229. <https://doi.org/10.1093/geront/36.2.226>
- Van Genep, A. (2005). *Obredi prelaza: sistematsko izučavanje rituala*. Beograd: Srpska književna zadruza.